

บทที่ ๑

ความหมายของวีปัสสนาภาวนาและวีปัสสนาภูมิ

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗,ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้นิสิตสามารถบอกความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบาย เรื่องความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์ความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๑.๑ ความนำ
- ๑.๒ ความหมายของวีปัสสนาภาวนา
- ๑.๓ ความหมายของวีปัสสนาภูมิ
- ๑.๔ สรุบท้ายบท
- ๑.๕ คำถามท้ายบท
- ๑.๖ เอกสารอ้างอิง

๑.๑ ความนำ

ในทางพระพุทธศาสนา มีคำสอนเพื่อความบริสุทธิ์อยู่ ๓ ระดับ คือ ระดับที่ ๑ เรียกว่า ศีล เพื่อความสงบ ระวังความเศร้าหมองทางกาย และทางวาจา ระดับที่ ๒ เรียกว่า สมาธิ ทรงสอนเพื่อความบริสุทธิ์ สงบ ระวังแห่งจิต ระดับที่ ๓ เรียกว่า ปัญญา เพื่อตัดอาสวะอนุสัยกิเลสทั้งหลาย ปัญญาดังกล่าว นี้จัดเป็นองค์ธรรมของวิปัสสนาภาวนา อันเป็นทางปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ซึ่งมนุษย์เป็นทุกข์ เพราะความยึดมั่นถือมั่นในรูป-นาม อันเกิดจากความไม่รู้อย่าง ยังมีอุปาทาน ยังไม่มีปัญญาเห็นแจ้ง ในสภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง แต่ด้วยการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้รูป-นาม อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏ ในขณะที่ปัจจุบันเท่านั้น เมื่อสมาธิรวมตัวได้ดี จิตที่พุ่งเข้าไปในอารมณ์ต่างๆ ก็สงบนิ่งอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดรู้รูป-นาม

ความสำคัญในหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การเห็นไตรลักษณ์ จนเกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ที่มาจากปัจจุบันอารมณ์ เห็นชัดว่ารูป-นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีแต่สภาวะที่รู้กับสภาวะที่ถูกรู้เท่านั้น เกิดดับ ตลอดเวลาจึงเห็นเป็นไตรลักษณ์อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ และสามารถจัดอนุสัยกิเลสให้หมดไปได้โดยสิ้นเชิงจนเห็นแจ้งใน “ไตรลักษณ์ว่ารูป-นาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^๑ เกิดดับ ตลอดเวลา เกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้ความจริงของรูป-นาม แห่งตลอดไตรลักษณ์ว่ารูป-นาม ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้เป็นทุกข์ ไม่มี สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความทุกข์ย่อมไม่เกิด จะปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในรูป-นาม ได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เมื่อปฏิบัติจนเกิดปัญญารู้แจ้งแห่งตลอดไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ แล้ว จะทำลายวิปัสสนาธรรมที่มีอยู่ในจิตได้รู้เหตุ และผลของสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่ารูป-นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้แจ้งความจริง เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น รู้ถึงข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ จะไปทำลายกิเลสตัณหาให้เบาบางลง และดับทุกข์ได้ เมื่อเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาปัญญาที่เกิดขึ้น วิปัสสนาปัญญาที่เป็นปัจจัย ตามญาณแต่ละขั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะก้าวหน้าด้วยปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ที่ถือว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุดของชีวิต และเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๑.๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

(๑) คำว่า “วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญา กริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความที่กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก อินทรีย์ คือ ปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัตรุ เป็นเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความวิจยธรรมชื่อว่าสัมมาทิฐิ เรียกว่า ปัญญาอินทรีย์ หรือ วิปัสสนา^๒

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖.

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐.

(๒) วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ และ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย มีรูป-นาม ชั้นที่ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเอง^๓

(๓) วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ออนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๔

(๔) วิปัสสนา คือ การฝึกควบคุมจิตเพื่อแสวงหาปัญญาซึ่งจัดว่าเป็นลักษณะพิเศษในทางพุทธศาสนา แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ

๑) ประเภทที่ ๑ เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการนำสมาธิในระดับแรกๆ ที่อยู่ระหว่าง ขณิกสมาธิ กับ อุปจารสมาธิ มาเป็นฐานร่วมปฏิบัติกับการนำตัวสติปฏิฐาน^๕ มาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการปฏิบัติ

๒) ประเภทที่ ๒ เรียกว่า สมถวิปัสสนา หรือ สมาธิวิปัสสนา เป็นวิปัสสนาที่ต่อจากอัปนาสมาธิได้ถาวรซึ่งเป็นการทำสมาธิที่จิตถูกควบคุมด้วยพลังความตั้งใจอย่างสูงเพื่อเข้าสู่สภาวะของความวิเวก อันเป็นสมาธิที่สามารถทำให้จิตอยู่ในสภาพการเตรียมพร้อมแก่งานในทุกกรณี รวมทั้งการนำสติปฏิฐานมาพิจารณาเพื่อการเข้าถึงความเป็นจริงในธรรมชาติ

(๕) ในพระอภิธรรมปิฎกมีข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความเลือกสรร ความวิจย ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด เฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตราความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๖

ก. ความหมายตามหลักสัททนต์

วิปัสสนาประกอบด้วยคำว่า วิ+ปัสสนา มีความหมาย ดังนี้ วิ อุปสัค (บทหน้า) แปลว่า พิเศษ, แจ่มหรือ ต่าง ปสส มาจาก ทิส ธาตุ ความว่าการเห็น, การดู วิเคราะห์ว่า ปทิสสตีติ ปสส ความว่า ความเห็นชัด (ทิส ธาตุในความหมายว่าเห็น อ ปัจจัย, แผลง ทิส เป็น ปสส)^๗

ข. ความหมายตามหลักอรรถนัย

^๓ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๓.

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

^๖ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖ - ๓๗.

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), ชุดศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๑๙.

(๑) ในพระวินัยปิฎก ภิกขุวิภังค์ ได้ให้ความหมายของภาวนาไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า ภาวนา ดังข้อความที่พระองค์ทรงแสดงการเจริญอสุภะแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอสุภภาวนา ตรัสสรรเสริญอสุภกถา ตรัสพรรณนาการเจริญอสุภะแก่ภิกษุทั้งหลายโดยเอนกปริยาย^{๘๘} คำว่า อสุภภาวนา มาถึงขั้นคัมภีร์อธิบายความท่านใช้คำว่า อสุภกมมภูฐาน เช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น

(๒) ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกะได้ให้ความหมายของภาวนาไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ภาวนา ซึ่งในสมัยต่อมานิยมใช้คำว่า กมมภูฐาน พระสารีบุตรธรรมเสนาบตีก็ใช้ในการแนะนำพระราหุลให้เจริญอานาปานสติ ดังข้อความว่า พระสารีบุตรกล่าวเตือนท่านพระราหุลว่า “ราหุล เธอจงเจริญอานาปานสติภาวนา ราหุล อานาปานสติภาวนา ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก^{๘๙} อานาปานสติภาวนาเป็นชื่อของกรรมฐาน

(๓) ในอรรถกถาขุททกนิกาย สัทธัมมปกาสนี ปฏิสัมภุททามรรค พระอรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาในชื่อของกรรมฐานไว้ว่า การปฏิบัติอานาปานสติ ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า อานาปานสติภาวนา^{๙๐} เปลี่ยนเป็นใช้ อานาปานสติกมมภูฐาน มนสิกาเรตพุพ ดังข้อความพอสรุปได้ว่า “ภิกษุผู้จะปฏิบัติธรรม ฟังชำระศีลให้บริสุทธิ์แล้วเรียนข้อปฏิบัติในสำนักพระอาจารย์ ขอให้ท่านสอนแล้วตนสาธยายจนจำได้ ไปหาสถานที่พักตัดความกังวล บรรเทาความเมาอาหารนั่งสบาย ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยจนจิตระาเริง มิให้ข้อธรรมที่เรียนจากพระอาจารย์ลืมนไป แม้แต่บทเดียวแล้วพึงมนสิการอานาปานสติกรรมฐาน^{๙๑}

(๔) ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังคมูลฎีกา พระฎีกาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า ฐานะแห่งการบรรลุคุณวิเศษ คือ กรรม ชื่อว่ากรรมฐาน อีกอย่างหนึ่ง ฐานะในการทำงาน คือการเริ่มเจริญภาวนา^{๙๒} ชื่อว่ากรรมฐาน

(๕) ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนีโยชนา พระญาณกิตติเถระ ชาวพินธุรัฐ ผู้รจนาได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อสมถวิปัสสนา และภาวนาไว้ว่า

๑) สภาวะที่ยังนิรวณทั้งหลายให้สงบระงับไป ชื่อว่าสมถะ

๒) ธรรมชาติที่เห็นโดยอาการต่างๆ ชื่อว่าวิปัสสนา

๓) การเจริญภาวนา บุคคลย่อมยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ คือให้พัฒนา ด้วยธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่าภาวนา

(๖) ในคัมภีร์มณีสารมณชูสาฎีกา พระอริยวังสธัมมเสนาบตีเถระ ผู้รจนา ได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า ฐานะ ได้แก่ ฐานะที่ดำเนินไปของการทำงาน คือการเจริญภาวนา ๒ อย่าง ชื่อว่ากรรมฐาน ได้แก่ อารมณ (อีกอย่างหนึ่ง) ฐานะ ได้แก่ ฐานะที่ดำเนินไปแห่งการทำงาน คือ การเจริญภาวนาชั้นสูงขึ้นไป ชื่อว่ากรรมฐาน ได้แก่ วิธีทางการเจริญภาวนาที่สูงขึ้นไป^{๙๓}

^{๘๘} วิ.ม.ห. (บาลี) ๑/๑๖๒/๘๓.

^{๘๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๑๓/๘๑-๘๒.

^{๙๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๓/๑๒๕.

^{๙๑} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒.

^{๙๒} อภิ.วิ.มูลฎีกา. (บาลี) ๑๗๑-๑๗๒.

^{๙๓} มณีสารมณชูสาฎีกา. (บาลี) ๒/๓๕๔.

(๗) ในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหฎีกา พระนวมิลเถระ ชาวสิงหล ผู้รจนาได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า

๑) กรรมฐาน หมายถึงฐานะ ได้แก่วิสัยที่ดำเนินไปแห่งการงานกล่าวคือการประกอบความเพียรและการประกอบความเพียรเนื่องๆ คืออารมณ์มีกสณเป็นต้น

๒) ฐานะ คือการเจริญภาวนา ได้แก่ฐานะที่ดำเนินไปแห่งการเจริญภาวนาสูงๆ ขึ้นไป ได้แก่ภาวนา^{๑๔}

(๘) ในคัมภีร์ปกรณวิสุทธีมรรค พระพุทธโฆสอาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาในชื่อของกรรมฐานไว้ว่า ในยุคอรรถกถา นิยมใช้คำว่า อานาปานสติกมมฐาน เช่นคัมภีร์วิสุทธีมรรค ตอนที่พระพุทธโฆสจารย์นำข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอานาปานสติภาวนา ๑๖ ขึ้นมาแสดงแล้วสรุปตอนท้าย ดังข้อความว่า เอว โสฬสตุฏฺกํ อานาปานสติกมมฐานํ นิทฺธิภูมฺมํ แปลว่า ข้าพเจ้าขอ นิเทศอานาปานสติกรรมฐาน มีวัตถุ ๑๖ อย่างนี้^{๑๕} อิทํ ปน อานาปานสติกมมฐานํ ครุํ คุรุํ ภาวนํ แปลว่า ก็อานาปานสติกรรมฐานนี้ เป็นการปฏิบัติที่หนัก การเจริญก็หนัก^{๑๖}

(๙) ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปุณฺณมกขมรรค อรรถกถา ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “ปัญญาใดๆ ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ฉะนั้นปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา”^{๑๗}

(๑๐) ในคัมภีร์อรรถกถา คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาอันเห็นแจ้ง^{๑๘} เกิดจากการกำหนดรู้ ใคร่ครวญพิจารณาสังขารธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยงเพราะความเปลี่ยนแปลง แปรผันไปต่างๆ นานา ด้วยอำนาจแห่งศีล ที่มีอนิจจลักษณะเป็นตัวบ่งบอก เป็นทุกข์เพราะความเบียดเบียน จนไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมของตนได้ และไม่ใช้ตัวตนเพราะบังคับไม่ได้

(๑๑) ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาไว้ว่า การเจริญ, การทำให้เกิดให้มีขึ้น, การฝึกอบรมจิตใจ, มี ๒ ประการ คือ

๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ, การฝึกสมาธิ

๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญปัญญา

สองอย่างนี้ ในบาลีที่มัทธานเรียกว่า ภาเวตฺถัพพธรรมและ วิชชาภาคิยธรรม ในคัมภีร์สมัยหลัง บางที่เรียกว่า กรรมฐาน คือ อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งงานเจริญภาวนา, ที่ตั้งแห่งงานทำความเพียรฝึกอบรมจิต, วิธีอบรมจิต^{๑๙}

ค. โดยลักษณะที่จุดทะของวิปัสสนา คือ

^{๑๔} สงคหฎีกา. (บาลี) ๑/๑๔๒.

^{๑๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๑๕/๒๙๐-๒๙๑.

^{๑๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๓๐/๓๐๙.

^{๑๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑๘๖/๕๘๔.

^{๑๘} อง.สตุตท.อ. (ไทย) ๓๗/๙๒/๒๔๗.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

๑) วิปัสสนา มีลักษณะให้ตรัสรู้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง
 ๒) วิปัสสนา มีกิจอันขจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะอันปกปิดไว้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมนามธรรมทั้งปวง

๓) วิปัสสนา มีผลให้สำเร็จ คือ มิให้หลง

๔) วิปัสสนา มีเหตุใกล้ ให้เกิดสมาธิ (สมาหิตโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี)^{๒๐}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง, ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง, ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง, วิปัสสนา ชื่อภาวนาอย่าง ๑ ใน ๒ อย่างของพระพุทธศาสนา เป็นตัวปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงตามไตรลักษณ์ คือเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้นไม่ติดอยู่ในสภาวะธรรมนั้น

ส่วนคำว่า ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา^{๒๑}

ภาวนา แปลว่า ทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ทำให้เกิดขึ้น การเจริญ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ

๑) ภาวนา ความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

๒) ภาวนา ความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

๓) ภาวนา ความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป

๔) ภาวนา ความหมายว่า ปฏิบัติเนื่องๆ^{๒๒}

คำว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง^{๒๓}

สรุปว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ในการฝึกอบรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เข้าใจตามความเป็นจริง ว่ามันเป็นของมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึกคิดปรุงแต่งให้มันเป็นไปด้วยความชอบ

๑.๒.๒ อารมณวิปัสสนาภาวนา

อารมณวิปัสสนา หมายถึง รูป-นาม อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๒๔} มี ๖ หมวด ได้แก่

(๑) ชั้นธ ๕

(๒) आयตนะ ๑๒

(๓) ธาตุ ๑๘

(๔) อินทรีย์ ๒๒

(๕) อริยสัจ ๔

(๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

^{๒๐} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๖.

^{๒๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๗.

^{๒๔} พระอรุณรุทระ และพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๘๗.

เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป-นาม เท่านั้นรูป-นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนาปรมาัตต์ คือ สภาวะธรรมที่ไม่มีการแปรปรวนหรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใดๆ ที่เป็นความจริงที่ตรงตามสภาวะที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย ที่เต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้นต้องท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร และสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวัฏฏสงสาร คือ ความพ้นไปจากทุกข์ ได้แก่ ปรมาัตถธรรม ๔ ประการ คือ

(๑) จิต ๘๙ ดวง (อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง)

(๒) เจตสิก ๕๒ ดวง

(๓) รูป ๒๘

(๔) นิพพาน ๑^{๒๕}

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

(๑) การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน คือ

๑) ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด

๒) ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุ่มทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้)

๓) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน

๔) ธาตุลมมีลักษณะหยอนหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

การตามรู้รูปเป็นหลัก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยใช้ขณิกสมาธิพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหวโดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

๑) อนิจจานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง

๒) ทุกขานุสสณา พิจารณาเห็นความเป้นทุกข์

๓) อนัตตานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน

๔) นิพพิทานุสสณา พิจารณาเห็นความนาเบื่อหน่าย

๕) วิราคานุสสณา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด

๖) นิโรธานุสสณา พิจารณาเห็นความดับกิเลส

๗) ปฏินิสสัคคานุสสณา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก^{๒๖} เช่น การกำหนดลมหายใจเข้าออก ท้องพอง-ท้องยุบ หรือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ปรากฏชัดเจนในขณะปัจจุบัน

(๒) การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การตามรู้เวทนา จิตหรือสภาพธรรมที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุมาน ควรเข่ามานั้นบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้ามานแล้วจึงยกองค์มานที่ปรากฏ คือ ปติ สุข อุเบกขาขั้นสูไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาเห็น สภาพธรรมตามลำดับสมาบัติ และองค์มาน โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ , ปรมาัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓-๙.

^{๒๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘๙-๓๙๐.

- ๑) อนิจจานุสสณาพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุสสณา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุสสณาพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุสสณา พิจารณาเห็นความนาเบื่อหน่าย
- ๕) วิราคานุสสณาพิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- ๖) นิโรธานุสสณา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏินิสสัคคานุสสณา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมณยานิก^{๒๗} เป็นการกำหนดเวทนาหรือการกำหนดอาการทางจิต ที่สภาพธรรมปรากฏในขณะที่จิตปัจจุบัน อารมณ์วิปัสสนาภาวนา เป็นอารมณ์ของรูป-นาม

(ก) ความหมายรูป-นาม ประมัตถ์

รูป คือ ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายไป เพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะเหตุที่นั้นธรรมชาตินั้น จึงเรียกว่ารูป^{๒๘} ได้แก่ รูปขันธ์ ที่มีประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ อารมณ์ที่ถูกรับรู้ คือ สี เสียง กลิ่น รส ผัสสะต่างๆ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีการแตกดับมีสภาพเสื่อมสลายได้ง่าย

รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มหาภูตรูป คือ ธาตุ ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่ง สหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งหรือธาตุดิน
- ๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ชานไป ขยายขนาด ผืนก็ เข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ
- ๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ
- ๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๒๙}

รูปประมัตถ์ หมายถึง “ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายเพราะเหตุที่นั้นธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป รื่อย่อมแตกสลายไป เพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไป เพราะร้อนบ้าง”^{๓๐}

รูปประมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึก เหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

- ๑) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป^{๓๑}
- ๒) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อน และความเย็น ซึ่งทั้งสองนัยนี้ สรุปลงได้ว่า รูปก็ คือ ธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง

รูปประมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

- ๑) รูปปนลกขณั มี การสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๒๘} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๒๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗ - ๔๙๙/๒๑๖ -๒๒๐, ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๓๐} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๓๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๙.

๒) วิภังคะ	มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ
๓) อพยากตปัจจุภูฐาน	มีความเป็นอพยากตธรรม เป็นอาการปรากฏ
๔) วิญญาณปทภูฐาน	มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด ^{๓๒}

สรุปว่า รูปปรมาตม์ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการแตกดับหรือเสื่อมสลาย แปรปรวนอยู่เสมอด้วยความร้อน และความเย็นเป็นลักษณะ มีหน้าที่แยกออกไปจากจิต มีความเป็นอพยากตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ให้เกิด ได้แก่ รูปชั้น

นาม คือ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ และย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม^{๓๓} อารมณ์ นามปรมาตม์ ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ

- ๑) เวทนาชั้น
- ๒) สัญญาชั้น
- ๓) สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง)
- ๔) วิญญาณชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง)^{๓๔}

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนามว่า “ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม”^{๓๕}

นามปรมาตม์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

๑) นมนลกฺขณ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒) สมปโยครส	มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเอง โดยอาการที่เกิดพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ
๓) อวินิพโยคปัจจุภูฐาน	มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล
๔) วิญญาณปทภูฐาน	มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ ^{๓๖}

สรุปว่า นามปรมาตม์ หมายถึง สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

(ข) วิธีกำหนดรู้รูป-นาม ปรมาตม์

การรู้อารมณ์ปรมาตม์เป็นการรู้ที่เป้นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนากาวนา เพราะหากไม่รู้อารมณ์ปรมาตม์อย่างถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้

^{๓๒} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมาตตธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑.

^{๓๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๙.

^{๓๔} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๓๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๘.

^{๓๖} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมาตตธรรม**, หน้า ๔๑.

วิธีกำหนดรู้รูปปรมาตม์ คือ การกำหนดรู้สภาวะอาการ เกิด ดับ ของ รูปชั้น เป็นอารมณ์ปรมาตม์ขั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่าปรมาตม์จะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของรูปชั้น เป็น การเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป-นาม ที่เป็นสภาวะมีอยู่จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๓๗} และเห็น ปรมาตม์ธรรมขั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การกำหนดรูปชั้น ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้สัมผัส การ เกิด ดับ ของอารมณ์รูปปรมาตม์ที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ขั้นสุดท้าย ก็จะไม่สามารถเข้าใจ และเห็น สัจธรรมขั้นสูงสุด และปรมาตม์จะนั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการเกิดดับ ของชั้น ๕ ดังนั้น อารมณ์รูปปรมาตม์จึงเป็นเรื่องสำคัญ ที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็น รู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึง พระนิพพาน

การกำหนดรู้รูปปรมาตม์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็น อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัย คำบริการช่วยให้อุระตัวในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้ธรรมที่กำลังปรากฏ เมื่อเรากำหนดรู้ อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

วิธีกำหนดรู้นามปรมาตม์ คือ การกำหนดรู้ สภาวะอาการ เกิด ดับ ของนามชั้น เป็น อารมณ์ปรมาตม์ขั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่า ปรมาตม์ สัจจะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของ เวทนา ชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นการเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป-นามที่เป็นสภาวะมีอยู่ จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๓๘} และเห็นปรมาตม์ธรรมขั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การ กำหนดนามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้ สัมผัสอารมณ์ นามปรมาตม์ที่เป็นปรมาตม์ขั้นสุดท้ายก็จะไม่สามารถ เข้าใจ และเห็นสัจธรรมขั้นสูงสุด และปรมาตม์จะนั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการ เกิด ดับ ของชั้น ๕ ดังนั้น อารมณ์นามปรมาตม์จึง เป็นเรื่องสำคัญที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็น รู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึงพระนิพพาน

การกำหนดรู้นามปรมาตม์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการกำหนดนามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็นอารมณ์ของ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัยคำบริการช่วยให้อุระตัว ในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้นามธรรมที่กำลังปรากฏเมื่อเรากำหนดรู้อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิ

ความหมายของวิปัสสนาภูมิ ซึ่งเป็นภูมิของวิปัสสนา เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา การปฏิบัติ วิปัสสนาต้องกำหนดรู้ที่วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่อยู่จริง ไม่ เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน เป็นปรมาตม์ธรรม เป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา

๑.๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามศัพท์

^{๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

วิปัสสนา (วิ+ทิส เพกขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา ปัญญา ปัญญาแจ้ง วิวิธ อธิจจาतिक สงขารสุ
ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา^{๓๔}

ภูมิ (ภู สุตตาย+มิ) แผ่นดิน พื้นที่ ภูมิ ภวนตยสส ภูตานีติ ภูมิ แผ่นดินที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ ชื่อ
ว่าภูมิ^{๔๐}

จากรูปศัพท์ดังกล่าว สรุปได้ว่า คำว่า ปัญญา วิปัสสนา เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมของศัพท์
คือ ปัญญาเจตสิกธรรม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงคำว่า ปัญญา จึงหมายถึง วิปัสสนาหรือเรียกว่า วิปัสสนา
ปัญญาซึ่งมีความหมายโดยวิเสสลักษณะ ดังนี้^{๔๑}

(๑) ลักษณะที่จตุกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๑)

- ๑) ธมมสภาวะปฏิเวธลักษณะ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ
- ๒) โมหนธการวิทธรสรสา มีการกำจัดความมืด คือ โมหะเป็นกิจ
- ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานะ มีความไม่หลง เป็นผล
- ๔) สมานิปทฐานะ มีสมาธิเป็นเหตุใกล้

(๒) ลักษณะที่จตุกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๒)

- ๑) ยถาภูตปฏิเวธลักษณะ มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
- ๒) วิสโยภาสสรสา มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ
- ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานะ มีความไม่หลงในอารมณ์เป็นผล
- ๔) โยนิโสมนสิการ ปทฐานะ มีความใสใจอย่างดีในอารมณ์นั้นเป็นเหตุใกล้

วิปัสสนา จึงเป็นชื่อหนึ่งของปัญญา คือ การเข้าไปรู้อารมณ์ตามที่เป็นจริง อย่างแจ่มแจ้ง ไม่
หลงในอารมณ์ (อารมณ์วิปัสสนา คือ รูป-นาม) โดยอาศัยสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นบาท
ฐานก่อนเกิดตัวปัญญา^{๔๒}

๑.๓.๒ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามหลักคัมภีร์

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ
กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส
ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง เป็นต้น^{๔๓}

^{๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๐๖.

^{๔๐} พระโมคคัลลานเถระ รจนา, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๓.

^{๔๑} ขุนสรพรกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกกะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร:
บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๕.

^{๔๒} สมเด็จพระพุทธิชนวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง
พระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๔๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗/๕๕.

๑.๓.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามทัศนะของนักวิชาการ

(๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูป-นาม) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นรูป-นาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจาก

- ๑) อนิจจสัญญาวิปัสสนา
- ๒) สุขสัญญาวิปัสสนา
- ๓) อตตสัญญาวิปัสสนา
- ๔) สุภสัญญาวิปัสสนา^{๔๔}

(๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มีมันเป็นของมันเอง^{๔๕} วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา

๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจหรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มีมันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนาซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป

๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า ปัญญาภูมิ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้นปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระ คือ ธรรมชาติที่ทั้งปวงที่มีในภูมิ^{๔๖}

(๓) ฉันทนา อุตสาห์ลักษณะ ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาภูมิ ๖ ว่า เป็นที่เกิดของวิปัสสนา ๖ อย่าง ได้แก่ “ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อยวิปัสสนาภูมิ ๖ แล้ว ได้แก่ รูป-นาม ภูมิทั้ง ๖ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา”^{๔๗} วิปัสสนาภูมิ คือ ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่

- ๑) ชั้นที่ ๕
- ๒) อายุตนะ ๑๒
- ๓) ธาตุ ๑๘

^{๔๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๔.

^{๔๗} ฉันทนา อุตสาห์ลักษณะ, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

๔) อินทรี ๒๒

๕) อริยสัจ ๔

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูป-นาม เท่านั้น วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ นั้น มีสภาวะธรรม ๒ ประการ คือ

๑) รูปธรรม

๒) นามธรรม

อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา วิปัสสนาภูมิ ๖ เป็น “ภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมินั้น ได้แก่ รูป-นาม ผู้เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูป-นาม เพราะรูป-นาม เป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป-นาม จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญาว่า ตัวเราไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”^{๔๘}

จากความหมายตามศัพท์ ตามหลักคัมภีร์ และตามทัศนะนักวิชาการ สรุปว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรูป-นาม เพราะรูป-นาม เป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป-นาม นี้จะให้ความจริงแก่ปัญญาว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงเป็นไปร่วมกัน จะแยกจากกันไม่ได้ เหมือนกับวิปัสสนาภูมิ กับสติปัญญา ก็จะต้องอยู่ร่วมกัน เพราะวิปัสสนาภูมิเป็นตัวรูป-นาม ส่วนการปฏิบัติสติปัญญาเป็นตัวกำหนดรูป-นาม เมื่อกำหนดรูป-นาม จนรู้แจ้งตามความเป็นจริงของรูป-นาม แล้วเป็นวิปัสสนา

๑.๔ สรุปท้ายบท

ความหมายของคำว่า วิปัสสนาภาวนา มาจากคำว่า วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การประกอบกรรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของตนเอง ส่วนคำว่า ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา เมื่อนำคำ ๒ คำมารวมกัน จึงเรียกว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติ หรือการเจริญธรรมะอย่างต่อเนื่อง ในการประกอบกรรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เขาใจตามความเป็นจริงว่า มันเป็นอย่างมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึก คิดปรุงแต่งให้มันเป็นไปด้วยความชอบ คำว่า วิปัสสนาภูมิ แยกออกเป็น คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร คำว่า ภูมิ หมายถึง แผ่นดิน พื้นที่ แผ่นดินที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ ชื่อว่าภูมิ เมื่อนำ ๒ คำมารวมกันจึงเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูปกับนามเท่านั้น

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

๑.๕ คำถามท้ายบท

๑. จงอธิบายความหมายของคำว่า วิปัสสนาโดยสังเขป
๒. จงอธิบายความหมายของคำว่า ภาวนาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายของความว่า วิปัสสนาภาวนาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายความหมายของคำว่า วิปัสสนาภูมิโดยสังเขป
๕. วิปัสสนาภูมิมีเท่าไร อะไรบ้าง จงบอกมาโดยสังเขป

๑.๖ เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปทุมสุนทร). **ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑.
- ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒
- พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช. ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต). **ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระโมคคัลลานเถระ รจนา. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระสัทธัมมโชติกะ ฐมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๐.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระอนุรุทธะ และพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟิคเพลท, ๒๕๔๖.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศแห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หางหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.